

Курило І.О.,
д-р екон. наук, проф., зав. відділу,
Аксьонова С.Ю.,
канд. екон. наук, ст. н. с., пров. наук. співробітник,
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України

ОСВІТА ДЛЯ НАСЕЛЕННЯ ТРЕТЬОГО ВІКУ ЯК СУЧАСНИЙ ДЕМОЕКОНОМІЧНИЙ ІМПЕРАТИВ

Обґрунтовано необхідність пріоритетного розвитку системи освіти для літніх людей в умовах прогресуючого демографічного старіння. Освіта для населення третього віку розглянуто у контексті підвищення конкурентоспроможності літніх працівників та як засіб соціальної адаптації й інтеграції осіб похилого віку. Проаналізовано особливості навчальної та творчої активності літніх осіб в Україні, стан освіти для літніх і перспективи її розвитку.

Обосновывается необходимость пріоритетного развития системы образования для пожилых людей в условиях прогрессирующего демографического старения. Образование для населения третьего возраста рассматривается в контексте повышения конкурентоспособности пожилых работников, а также как инструмент социальной адаптации и интеграции лиц пожилого возраста. Анализируются некоторые особенности учебной и творческой активности пожилых в Украине, состояние системы образования для пожилых и перспективы ее развития.

The necessity of the priority development of education for the elderly in conditions of rapid demographic aging is substantiated. Education for the elderly population is considered in the context of improving the competitiveness of older employees, as well as a tool for social adaptation and integration of the elderly. Particular qualities of learning and creative activity of the elderly in Ukraine, the state of the education system for the elderly and the prospects for its development are analyzed.

Ключові слова. Освіта для населення третього віку, демографічне старіння, конкурентоспроможність літніх працівників, професійна освіта впродовж життя, соціальна інтеграція літніх осіб.

Ключевые слова. Образование для населения третьего возраста, демографическое старение, конкурентоспособность пожилых работников, профессиональное образование в течение жизни, социальная интеграция пожилых лиц.

Keywords. Education for elderly population, demographic aging, competitiveness of older employees, lifetime professional education, social integration of elderly.

Вступ. Найвагоміший вплив на розвиток людства у ХХІ сторіччі справлятиме демографічне старіння, збільшення частки населення третього віку (старих і літніх осіб) у його загальній чисельності. Цей процес потребує адаптації усіх сторін життєдіяльності суспільства, у тому числі й системи освіти до нових демографічних реалій, задля створення «суспільства для усіх вікових груп», орієнтація на яке задекларована на міжнародному рівні (зокрема, у Віденській декларації міністрів «Створення суспільства для усіх вікових груп: поліпшення якості життя і пропаганда активного старіння», 2012 р. [1]). Актуальність даного завдання для нашої країни зумовлюється як тим, що Україна серед країн світу вирізняється доволі високим рівнем постаріння населення, так і недостатнім розвитком у нашій країні освіти впродовж життя, а також традицій, навичок і належної інфраструктури для навчальної діяльності літніх осіб.

Постановка завдання. Наголошуючи на зростанні ролі соціального інституту освіти у сучасному суспільно-економічному житті, а також на певних трансформаціях функцій цього інституту, дослідники рідко звертають увагу на відмінності щодо співвідношення цих функцій та їх значущості стосовно різних демографічних (зокрема вікових) контингентів населення. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне привернути увагу до тієї обставини, що освіта для населення третього віку, хоч і має зберігати свою професійну функцію (що втілюється в професійній перепідготовці літніх працівників, підвищенні кваліфікації, формуванні соціально-професійної структури), однак водночас має все більше фокусуватися на реалізації гуманістичної та адаптаційної функцій. Тож розбудова системи освіти для населення третього віку передбачає узгоджений розвиток як тієї її ланки, яка має професійну спрямованість (її уособлює собою професійна освіта впродовж життя), так і тих навчальних закладів, діяльність яких спрямована переважно на особистісний розвиток і сприяння соціальній адаптації індивідів.

Мета даної статті полягає у розкритті стану та проблем розвитку освіти для населення третього віку, аналізі навчальної та творчої активності літніх осіб в Україні, а також розробці рекомендацій щодо подальшої розбудови освіти для літніх.

Результати дослідження. У суспільстві, яке старіє, розширювати весь спектр можливостей літніх осіб, а надто — можливостей з працевлаштування та професійного розвитку, покликана саме система освіти протягом життя. Водночас навчання впродовж життя є не лише засобом забезпечення конкурентоздатності працівників в умовах інноваційного розвитку, але й, певною мірою, засобом вирішення проблеми соціального виключення літніх осіб та їх соціальної інтеграції через забезпечення їм рівних можливостей доступу до знань, необхідних, щоби посісти гідне місце у суспільстві. Адже нині швидка зміна техніко-технологічних характеристик виробництва та його структури, скорочення терміну дії знань, умінь і навичок зумовлюють вельми ймовірне витіснення на периферію суспільного життя представників застарілих, а то й просто неінноваційних професій, а також осіб, які не поновлюють свої знання. З одного боку, набуття досвіду, знань, розвиток освітньо-професійних спроможностей є, по суті, функцією віку індивідів, з іншого — «постійна й безперервна технологічна революція перетворює набуті знання і засвоєні звички з блага на тягар і швидко скорочує термін життя корисних навичок...» [2, с. 165]. Отже, дедалі більшого значення набуває власне здатність до засвоєння і оновлення знань, сприйнятливості щодо інновацій, легкість «звільнення» від застарілих знань і навичок — те, що можна умовно назвати освітньо-професійною гнучкістю. Звісно, така гнучкість, схильність до соціально-професійної мобільності, здатності сприймати необхідність суттєвих змін у своїй трудовій біографії як закономірне явище значною мірою визначається психологічними особливостями індивідів. Однак не варто ігнорувати і природні вікові труднощі адаптації до нововведень, швидкого засвоєння нових знань, тобто зазвичай практично неминучу втрату елементів згаданої освітньо-професійної гнучкості й мобільності з віком. У зв'язку з цим пристосування старіючого у демографічному відношенні населення, до прискореного темпу соціально-економічного життя, формування і збереження тих якостей, що дають змогу забезпечити сталі економічне зростання на основі інноваційної моделі розвитку, являє собою суттєву демо економічну проблему.

Стосовно нашої країни слід окремо наголосити на такому зумовлюваному старінням населення викликові економічного характеру, як старіння робочої сили за умов її недостатньої освітньо-професійної гнучкості та слабкого розвитку інститутів і традицій самоосвітньої діяльності, неперервної освіти упродовж життя. Усе це загрожує уповільненням оновлення знань та ідей, гальмуванням науково-технічного прогресу.

З огляду на прогресуюче старіння населення та підвищення пенсійного віку в Україні, для нашої країни особливо актуальним є також розвиток системи передпенсійного навчання.

У цілому ж забезпечення доступу людей старшого віку до освіти як такої та до професійної підготовки/перепідготовки є надзвичайно актуальним, оскільки стимулює інтелектуальну діяльність, розвиває нові навички та здібності, сприяє збереженню самостійності та ствердженню їх гідності, а також виступає однією з передумов збереження трудової й життєвої активності людей похилого віку, подолання негативних стереотипів щодо старіння. Для нашої країни навчання літніх людей (як те, що має професійну спрямованість, так і особливо те, що має на меті особистісний розвиток як такий) є інноваційним проектом, що уособлює собою взірць практичного втілення принципу навчання впродовж життя.

Відповідно до Національної доктрини розвитку освіти в Україні в XXI ст., розвиток системи безперервної освіти та освіти впродовж життя є пріоритетом державної освітньої політики, але прогрес у цій сфері незначний і стан справ наразі не можна вважати задовільним.

Якщо говорити про освіту впродовж життя у цілому, то певні досягнення в цій царині є: система післядипломної освіти в Україні нараховує близько 500 навчальних закладів і підрозділів ВНЗ, через які щороку проходить близько 300 тисяч спеціалістів. Однак ця система допоки характеризується недостатньою якістю підготовки, невідповідністю форм і методів навчання потребам сьогодення та особливостям (соціальним, віковим) контингенту слухачів.

В Україні проводиться певна робота щодо залучення осіб старшого працездатного та післяпрацездатного віку до участі у системі неперервного професійного навчання упродовж трудової діяльності. Щорічно на виробництві підвищують свою кваліфікацію або проходять перепідготовку понад 1 млн працівників різних вікових груп, ще понад 200 тис. навчаються

новим професіям [3, с. 81—82]. Найдосвідченіші працівники виступають інструкторами та наставниками виробничого навчання молодих працівників, яких беруть на роботу як учнів або на виробничу практику чи стажування.

Здійснюється певна робота щодо удосконалення нормативно-правової бази у царині професійного навчання на виробництві та інформаційно-методичного забезпечення цього процесу, стимулювання роботодавців до підвищення професійного рівня працівників тощо. 12 січня 2012 р. Верховною Радою було прийнято Закон України «Про професійний розвиток працівників», що визначає правові основи організації професійного навчання працівників та регулювання відносин у цій сфері. Та однією з нагальних проблем для України лишається забезпечення реального доступу саме літніх працівників до послуг з професійної орієнтації, навчання та подальшого працевлаштування.

Розроблено проект Концепції розвитку системи освіти протягом життя, якою визначено основні цілі, завдання та принципи, переваги й проблемні аспекти такої освіти. У ній виявлено та проаналізовано досягнення й наріжні проблеми освіти протягом життя, досліджено стан розвитку системи освіти протягом життя в європейських країнах. Проаналізовано основні типи навчання, які є формоутворювальними для системи освіти протягом життя, визначено основні переваги і проблеми цих форм. На основі такого аналізу запропоновано комплекс заходів, які сприятимуть формуванню в Україні системи освіти протягом життя з урахуванням світового та європейського досвіду.

В Україні доволі успішною практикою, орієнтованою саме на освіту літніх осіб, їх особистісний розвиток і поширеною і в розвинених країнах, виявилось створення «університетів третього віку». З метою забезпечення надання методичної допомоги у розвитку подібних навчальних закладів у всіх регіонах, Міністерством соціальної політики затверджено Методичні рекомендації щодо організації соціально-педагогічних послуг «Університет третього віку». В окремих містах такі структури первинно формувалися як школи здорового способу життя. Нині університети третього віку діють майже в усіх регіонах. Функціонують також тематичні школи для літніх осіб тощо. Однак у цілому залишаються нечисленними навчальні заклади, центри чи освітні програми, які б спеціально були зорієнтовані на потреби осіб старшого віку, заохочували б їх прагнення навчатися новому та пропонували можливості для отримання необхідних знань та навичок.

Незначну роль, яку відіграють заклади освіти в житті літніх людей України, підтверджують дані щодо поінформованості населення щодо існування та можливостей подібних закладів. Як засвідчують результати соціально-демографічного обстеження «Літні особи в Україні: умови життя та соціальне самопочуття» (2013 р.)¹, поінформованість щодо діяльності «університетів третього віку» в Україні на даний час є вкрай недостатньою. Не більше 1/3 опитаних літніх респондентів знають про існування в країні «університетів третього віку». Очікувано, найінформованішими є молодші контингенти літніх людей. При цьому, поінформованість жителів міських поселень відчутно перевищує таку серед селян. Цікаво, 65—69-річні особи виявились більш поінформованими, ніж молодше населення (60—64 років).

Обстеження виявило також низький рівень зацікавленості осіб у віці 60 років і старше у навчанні: 68,3 % чоловіків і 69,5 % літніх жінок на запитання «Чи хотіли б Ви скористатися можливістю отримати нові знання у межах програм навчання для літніх осіб?» відповіли «ні», ще 13 % респондентів не могли чітко визначитися з відповіддю на дане питання. Реально скористалися такого роду освітніми програмами (тобто вже навчалися або зараз навчаються за ними) менше 1 % опитаних.

Виявити деякі чинники становища, що склалося у цій царині, дає змогу порівняльний аналіз матеріалів «Європейського соціального обстеження» (European Social Survey, ESS; раунд 5, 2012 р.) [4]. Він дає підстави вважати, що почасти низький рівень зацікавленості літніх осіб у навчанні може бути пов'язаний із незадоволеністю станом системи освіти. Так, в Україні опитані віком 60 років і старше частіше, ніж в інших країнах, давали їй низькі оцінки, а 10,6 % респондентів дотримувалися думки, що в Україні *дуже поганий* стан системи освіти. Принагідно зауважимо, що протилежний варіант оцінки «*дуже добрий*» вказали 0,9 % опитаних в Україні. Проте й у більшості інших європейських країн респонденти не виявляли особливої «щедрості» в оцінках стану освіти: менше 1 % опитаних

¹ Соціологічне опитування було проведене Центром «Соціальний моніторинг» за сприяння Фонду ООН у галузі народонаселення

оцінили як *дуже добрий* стан системи освіти в Іспанії, Франції, Португалії, Греції, Нідерландах.

Найзадовolenішими системою освіти у своїй країні були опитані з Норвегії, Бельгії, Швейцарії, Ірландії, Польщі, де середній бал був вищим за шість, а в Фінляндії та Данії — навіть перевищував 7 балів. У п'ятірку країн найменш задовolenих станом освіти увійшли Росія, Литва, Україна, Болгарія та Греція.

Відповіді на інше питання Європейського соціального обстеження: «Протягом останніх дванадцяти місяців чи відвідували Ви які-небудь курси, лекції, тренінги або заняття з метою удосконалення своїх знань або навичок, необхідних для роботи?» продемонстрували значну диференціацію частоти таких відвідувань за країнами. Так, у країнах Північної Європи частка тих, хто вказав на досвід відвідування курсів, лекцій, тренінгів протягом останнього року, серед респондентів у віці 60 років і старше перевищувала 14 %, у той час як в Україні вона становила 1,5 %. Серед людей пенсійного віку, які продовжували працювати (мали оплачувану роботу), частота повідомлень про навчання на курсах, лекціях, тренінгах була більшою, однак і в цьому випадку Україна вирізняється одним із найнижчих показників. Наприклад, у Німеччині 38,7 % респондентів у віці 60 років і старше, які мали оплачувану роботу, протягом останнього року відвідували заняття з метою удосконалення своїх знань або навичок, необхідних для роботи, у Франції такий показник становив 35,6 %, Нідерландах — 45,6 %, а в Україні становив 12 %.

У Європейському соціальному обстеженні респондентам було запропоновано деякі характеристики людей і вказати, наскільки кожен з цих людей є схожим чи не схожим на них. Наприклад, анкета включала такий опис: «Для нього/неї важливо вигадувати нові ідеї та бути творчою людиною. Йому/їй подобається все робити у свій оригінальний спосіб» і варіанти відповіді: «дуже схожий на мене», «схожий на мене», «досить схожий на мене», «трохи схожий на мене», «не схожий на мене», «зовсім не схожий на мене». Саме перші два варіанти «дуже схожий на мене» і «схожий на мене», котрі відповідають більш впевненій позиції респондентів, є найцікавішими для аналізу. Результати дослідження підтвердили, що літні люди в Україні займають досить пасивну позицію: тотожність з цими характеристиками відзначили 23 % літніх респондентів, тоді як у Швейцарії та Данії таких було 62 %, у Великій Британії, Німеччині, Франції, Норвегії, Іспанії — більш ніж 1/2 опитаних віком 60 років і старше. Навіть у Росії 1/3 респондентів повідомили, що людина, для якої важливо вигадувати нові ідеї та бути творчою, *дуже схожа* і *схожа* на них (рис. 1).

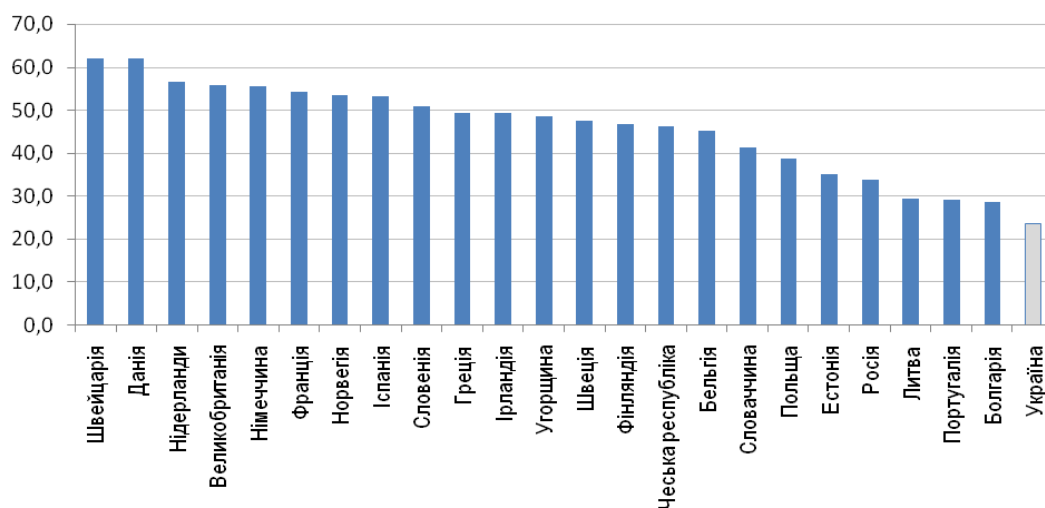

Рис. 1. Частка літніх респондентів, які вказали, що на них «дуже схожий» і «схожий» опис людини, для якої «важливо вигадувати нові ідеї та бути творчою», за європейськими країнами, 2012 р., %

Джерело: авторські розрахунки за даними Європейського Соціального Обстеження 2012 р. (раунд 5).

Літня особа може комфортно почуватися у сучасному суспільстві та розуміти тенденції його розвитку лише за умови розширення свого світогляду, підвищення рівня знань, практичного доручення до досягнень науково-технічного прогресу. Хоча допитливість, потяг до нових знань можуть бути притаманними особі будь-якого віку, однак на формування і збереження таких рис протягом життя людини, ймовірно, значною мірою впливає середовище, в якому вона живе. Остання теза пояснює значну диференціацію відповідей літніх респондентів щодо того, наскільки вони відчувають свою схожість із людиною, якій *подобаються сюрпризи, яка завжди шукає якою б новою справою зайнятися, вважає, що у житті важливо займатися багатьма різними справами*. У Швейцарії 43 % опитаних у віці 60 років і старше відчували, що така характеристика підходить і для них; 40 % літніх респондентів у Німеччині повідомили, що опис такої людини «*дуже схожий*» або «*схожий*» на них; на це вказував кожний третій респондент у віці 60 років і старше у Франції, Угорщині, Нідерландах, Данії, а от в Україні лише 24 % вважали себе особами, які шукають нового та хочуть займатися багатьма різними справами.

Таким чином, в Україні актуальним завданням є підвищення рівня навчальної і творчої активності населення третього віку. Цьому, зокрема, могло б сприяти створення територіальних Центрив дозвілля для літніх людей, де вони могли б не лише спілкуватися, проводити разом час, грати в улюблені ігри, читати журнали, але й отримувати необхідні консультації з різних питань. Уявляється доречним у великих містах у подібних центрах ввести до штату посаду психолога, обізнаного щодо особливостей розвитку літніх осіб. Важливо також активно заохочувати літніх людей до участі в освітніх програмах, курсах, семінарах, тренінгах, лекціях — безоплатних або за дуже помірною ціною.

Висновки. Система освіти для населення третього віку має поєднувати професійний компонент, спрямований на підвищення конкурентоздатності літніх працівників шляхом їх перепідготовки та підвищення кваліфікації, з тією складовою, яка спрямована переважно на особистісний розвиток і сприяння соціальній адаптації літніх. Подальший розвиток освітніх закладів для літніх осіб і поширення інформації про них є перспективним інструментом соціальної інтеграції. Окрім навчання власне пенсіонерів, для України актуальним є розвиток системи передпенсійного навчання, яка покликана забезпечити адаптацію літніх осіб до суспільно активного життя після виходу на пенсію.

Зважаючи на виявлену дослідженням низьку навчальну та творчу активність осіб пенсійного віку в Україні, слід заохочувати їх до участі в освітніх програмах та урізноманітнювати пропонувані дисципліни і курси, розробляти (або адаптувати) освітні програми для різних вікових груп, враховуючи вікові особливості психічного і фізіологічного розвитку літніх людей; розширювати доступ літніх до новітніх технологій (з відповідним навчанням). Доцільними були б і інформаційно-просвітницькі кампанії, спрямовані на залучення літніх осіб до різних форм навчання. При цьому варто постійно наголошувати, що «*третій вік*» слід сприймати не як фінальний відрізок життя, а як наступний у житті людини *етап розвитку*, і від самої людини залежить наскільки змістовним і цікавим він буде.

Література

1. Венское заявление министров 2012 года «Создание общества для людей всех возрастов: содействие повышению качества жизни и активной старости. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.seniorgroup.ru/assets/images/GCP/ece.ac.30-2012-3.pdf>
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер с англ. — М.: Логос, 2002. — 390 с.
3. Праця України у 2012 році / Статистичний збірник. — К.: Державна служба статистики, 2013. — 322 с.
4. The ESS — Европейское Социальное Исследование. — Режим доступа: <http://www.ess-ru.ru>

Стаття надійшла до редакції 19.07.2014 р.